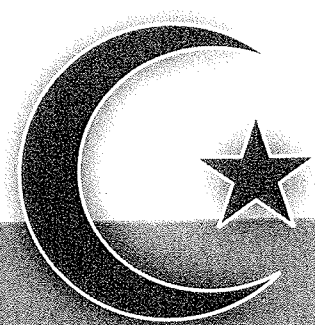




เปิดมิติทางประวัติศาสตร์และชาติพันธุ์
ของชาวไทยมุสลิม

“ประวัติศาสตร์ร่วมของมุสลิมไทย: มองผ่านสายตระกูล”

ศาสตราจารย์กิตติคุณ ดร.ปิยนาก บุนนาค
ข้าราชการบำนาญ ภาควิชาประวัติศาสตร์
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ความนำ

บทความนี้มุ่งศึกษาบทบาทของมุสลิมไทยในประวัติศาสตร์ร่วมสมัยโดยมองผ่านสายตระกูลต่างๆ จากการสำรวจเอกสารพบว่า ชาวมุสลิมไทยที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในดินแดนประเทศไทยปัจจุบันสืบสายชาติพันธุ์มาจากบรรพบุรุษ 6 สาย ได้แก่ สายที่มีบรรพบุรุษเป็นชาวมลายูหรือมาเลย์ สายที่มีบรรพบุรุษเป็นชาวอาหรับ-เปอร์เซีย สายที่มีบรรพบุรุษเป็นชาวชวาหรือยะวา สายที่มีบรรพบุรุษเป็นชาวจาม-เขมร สายที่มีบรรพบุรุษเป็นชาวเอเชียใต้อันประกอบด้วยชาวอินเดีย ปากีสถาน บังคลาเทศ และอัฟกานิสถาน และสายที่มีบรรพบุรุษเป็นชาวจีน บรรพบุรุษของมุสลิมไทยส่วนใหญ่มีบทบาทในประวัติศาสตร์ไทยมาตั้งแต่สมัยอยุธยา โดยเฉพาะในด้านเศรษฐกิจผ่านความสามารถทางการค้าขาย ด้านการศาสนาและวัฒนธรรม ด้านการเมืองการปกครอง และด้านการต่างประเทศ มาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ อันเป็นช่วงประวัติศาสตร์ร่วมสมัย บรรดามุสลิมไทยได้แตกสาขาเป็นสายตระกูลต่างๆ ซึ่งยังคงมีบทบาทสืบเนื่องต่อมาจนทุกวันนี้¹

¹ อาทิ เสาวนีย์ จิตต์หมวด, กลุ่มชาติพันธุ์: ชาวไทยมุสลิม. (กรุงเทพฯ: กองทุนสง่ารูปจิรอำพร, 2531). จรัญ มะลูลีม, เอกสารประกอบการบรรยายนักศึกษาหลักสูตรปลัดอำเภอประจำตำบลรุ่นที่ 1 ระหว่างวันที่ 13-25 พฤษภาคม 2547. สุรินทร์ พิศสุวรรณ. นโยบายประสมประสานชาวมลายูมุสลิมในประเทศไทยสมัยรัตนโกสินทร์. (กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525). รัชณี สาดเปรม, บทบาทของชาวมุสลิมในภาคกลางและภาคใต้ของประเทศไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2453, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2521. สุภัทร สุคนธาภิรมย์ ณ พัทลุง. ประวัติศาสตร์ตระกูลสุลต่านสุลัยมาน. (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, 2531). หลวงพิพิธบาลซ์. ประวัติสมัยคางหลวง (กฎีขาว). (พระนคร: โรงพิมพ์ประชาช่าง, 2512). ประยุทธ์ สิทธิพันธ์. ต้นตระกูลขุนนางไทย. (พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2505). ประยูรศักดิ์ ชลาชนนเดช. มุสลิมในประเทศไทย. (กรุงเทพฯ: มัสยิดต้นสน, 2531). กรรณิการ์ จุฑามาศ สุมาลี. ยะวา-ชวาในบางกอก. (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย ร่วมกับ มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2541). ปิยนาก นิโครธา. “บทบาทของเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนางในการปกครองประเทศสยาม ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงต้นรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2416)” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2513. ปิยนาก บุนนาค. บรรณานิตชนกลุ่มน้อยในประเทศไทยตั้งแต่ระบอบการปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 ถึงปัจจุบัน เล่มที่ 2 (ชาวไทยมุสลิมและชนกลุ่มน้อยอื่นๆ ในภาคใต้). กรุงเทพฯ: สถาบันไทย

ในบทความนี้จะจำกัดขอบเขตการศึกษาสายตระกูลมุสลิมไทยที่ปรากฏข้อมูลอย่างชัดเจนในเอกสาร และจะกล่าวเป็นกรณีศึกษาเฉพาะสายตระกูลที่มีบทบาทอย่างเด่นชัดในประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย โดยมีหลักฐานเอกสารสนับสนุนอย่างเพียงพอเท่านั้น

ประวัติสังเขปของบรรพบุรุษมุสลิมไทยปัจจุบัน² มุสลิมไทยปัจจุบันซึ่งสืบเชื้อสายมาจากบรรพบุรุษ 6 กลุ่ม มีประวัติโดยสังเขป ดังนี้

ชาวมลายูหรือมาเลย์ นับเป็นชาวมุสลิมกลุ่มใหญ่ที่สุดในประเทศไทย ส่วนใหญ่อยู่บริเวณจังหวัดชายแดนภาคใต้ คือ จังหวัดปัตตานี ยะลา นราธิวาส บางส่วนในจังหวัดสตูลและสงขลา รวมทั้งในภาคอื่นๆ เช่น จังหวัดอยุธยา นครนายก ฉะเชิงเทรา และนนทบุรี ส่วนในกรุงเทพมหานครมักตั้งถิ่นฐานที่สี่แยกบ้านแขก ทุ่งครุ พระประแดง บางคอแหลม มหานคร พระโขนง คลองตัน หนองจอก และมีบุรี

ชาวอาหรับ-เปอร์เซีย กลุ่มนี้ได้ติดต่อดำขายกับไทยมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย แต่มีบทบาทอย่างเด่นชัดในสมัยอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์ ชาวเปอร์เซียบางส่วนได้ตั้งหลักแหล่งอยู่ทางใต้ของประเทศไทยด้วย บรรพบุรุษกลุ่มนี้นับถือศาสนาอิสลามทั้งนิกายซุนนีและชีอะฮ์ ชาวอาหรับ-เปอร์เซียมักตั้งถิ่นฐานอยู่แถวฝั่งธนบุรี สำหรับสายตระกูลมุสลิมไทยเชื้อสายอาหรับ-เปอร์เซียจะกล่าวเป็นการเฉพาะในกรณีศึกษาต่อไป

ชาวขวาทหรือยะวา ในสมัยอยุธยามีชาวขวาทหรือยะวามาตั้งหลักแหล่งอยู่เช่นเดียวกับคนกลุ่มอื่นๆ แต่ไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจน จนกระทั่งถึงรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ปรากฏมีชาวขวาทเข้ามา ซึ่งน่าจะมีสาเหตุมาจากการทำมาหากิน เพราะค่าจ้างในไทยสูงกว่าในขวาทถึง 3 เท่า ต่อมาในสมัยสงครามโลกครั้งที่สองชาวขวาทถูกกองทัพญี่ปุ่นเกณฑ์มาสร้างทางรถไฟสายมรณะในประเทศไทย เมื่อญี่ปุ่นแพ้สงครามชาวขวาทก็ยังคงอาศัยอยู่ในประเทศไทยไม่ยอมกลับอินโดนีเซีย ปัจจุบันในกรุงเทพฯ มีมุสลิมเชื้อสายขวามาก รองลงมาจากเชื้อสายมาเลย์ โดยตั้งหลักแหล่งอยู่ในท้องที่ เขตพระราชวัง ชนะสงคราม สำราญราษฎร์ นางเลิ้ง สาทร ยานนาวา สวนลุมพินี บางรัก พาหุรัด ประแจจีน บ้านทวาย บางขุนพรหม สามเสน และดุสิต อาชีพของสายตระกูลบรรพบุรุษชาวขวาทหรือยะวาที่เด่นชัด คือ การตกแต่งสวนและการค้าขายแบบการค้ารายย่อย โดยเฉพาะการตกแต่งสวนนั้นชาวขวาทมีความถนัดมากเป็นพิเศษเนื่องจากได้เคยเห็นแบบอย่างการตกแต่งสวนของฮอลันดาที่เกาะขวาทซึ่งเป็นเมืองขึ้นของฮอลันดาและเป็น "บ้านเกิด" ของชาวมุสลิมชาวอพยพ ฉะนั้น การจัดแต่งต้นไม้และสวนในสถานที่ราชการไทยหลายแห่งตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 จึงมักเป็นฝีมือของชาวขวาทหรือยะวา ดังการให้สัมภาษณ์ของอาหมินะฮ์ บินกาเซ็ม ตอนหนึ่งว่า

ศึกษา ฝ่ายวิชาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529. และ ปิยนาด บุนนาค. นโยบายการปกครองของรัฐบาลต่อชาวไทยมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้ (พ.ศ. 2475-2516). พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547.

² สรุปรจากการศึกษาของ เสาวนีย์ จิตต์หมวด, เรื่องเดิม, หน้า 105-160 และ จรัญ มะลูลีม, เรื่องเดิม, หน้า 2-3.

“บริเวณพระบรมมหาราชวัง วังสราญรมย์ วังสวนสุนันทา พระราชวังสนามจันทร์ พระราชวังบางปะอิน โรงกาปลัด ไม้ประดับในถนนราชดำเนินตลอดจนการปลูกต้นมะขามบริเวณท้องสนามหลวง ขวดยะวามีบทบาทเหล่านี้ อาทิ นายกาเข็ม นายกัสบี้ นายเก๊ะซาบิน นายซาระซัน นายชะวัน นายโรสรัน นายอุณูส เป็นต้น”³

ชาวมุสลิม-เขมร ชาวมุสลิมชาวมุสลิม-เขมรได้เข้ามาเป็นทหารอาสาของไทยตั้งแต่สมัยอยุธยา ต่อมาสมัยธนบุรีและสมัยรัตนโกสินทร์ บางกลุ่มได้อพยพไปตั้งถิ่นฐานอยู่ตามริมคลองแสนแสบบริเวณที่เรียกว่าเจริญผล ในรัชกาลที่ 5 ชาวมุสลิมเขมรจำนวนหนึ่งก็อพยพมาจากเขมรได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในละแวกเดียวกันกับพวกจาม สถานที่ที่สายตระกูลจาม-เขมรตั้งหลักแหล่งอยู่เวลานี้ได้แก่ บริเวณบ้านครัวตั้งแต่เจริญผลฝั่งตรงข้ามสนามกีฬาแห่งชาติไปจนจรดอรุพงษ์ หลักแหล่งที่สำคัญคือ มัสยิดวัดสุวรรณ ถนนเจริญนคร ตำบลน้ำเขียว อำเภอแหลมงอบ จังหวัดตราด และที่พุมเรียง จังหวัดสุราษฎร์ธานี

ชาวเอเชียใต้ ในสมัยอยุธยาชาวมุสลิมอินเดียได้เข้ามาค้าขายจนมั่งคั่งร่ำรวย ในสมัยรัตนโกสินทร์เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ทรงให้มีการทำสัญญากับประเทศตะวันตกโดยเริ่มจากสนธิสัญญาเบาว์ริงได้มีมุสลิมจากเอเชียใต้ ประกอบด้วย อินเดีย ปากีสถาน บังคลาเทศ และอัฟกานิสถานในปัจจุบันเข้ามาขอเป็นคนในบังคับของอังกฤษ เพราะเชื่อว่าจะทำการค้าได้สะดวก คนในบังคับต่างชาตินี้มาตั้งรกรากอยู่ในกรุงเทพฯ แถบบางรัก พาหุรัด มหานคร เขาวราช ราชวงศ์ วรจักร สีสม สามเสน และบางส่วนก็อพยพไปอยู่ตามต่างจังหวัด

ชาวจีน ชาวมุสลิมจีนได้เข้ามาประเทศไทยทางชายแดนภาคเหนือ โดยตั้งรกรากอยู่ในจังหวัดเชียงราย ลำพูน แม่ฮ่องสอนและเชียงใหม่ จีนฮ่อมุสลิมเข้ามาครั้งแรกในรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ต่อมาเมื่อประเทศจีนเป็นคอมมิวนิสต์ กองพล 93 แห่งก๊กมินตั๋งจึงไม่อาจอยู่ในประเทศจีนต่อไปได้ บางส่วนได้อพยพมาที่อำเภอฝาง จังหวัดเชียงใหม่ ทหารจีนเหล่านั้นบางส่วนเป็นมุสลิมเช่นเดียวกับจีนฮ่อ จึงรวมตัวกันอาศัยอยู่ที่จังหวัดเชียงใหม่

ชาวมุสลิมไทยที่มีเชื้อสายจากบรรพบุรุษ 6 กลุ่ม ดังกล่าวอาจจำแนกการประกอบอาชีพและฐานะได้ตามถิ่นที่อยู่ ดังในจังหวัดชายแดนภาคใต้ซึ่งมีชาวมุสลิมไทยอยู่อาศัยมากที่สุด กลุ่มนี้มักประกอบอาชีพด้านการเกษตรกรรมเพาะปลูก และการประมง มีฐานะค่อนข้างยากจนกว่ามุสลิมไทยในพื้นที่อื่น มุสลิมไทยในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคเหนือ ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเป็นพ่อค้าเนื้อ มีฐานะค่อนข้างดี ส่วนมุสลิมไทยในภาคกลางและกรุงเทพมหานครประกอบอาชีพรับราชการ ดำเนินธุรกิจค้าขาย และเป็นเจ้าของที่ดินที่มีราคาสูง โดยส่วนใหญ่มักเลือกที่อยู่ติดกับแม่น้ำลำคลอง พวกนี้มีฐานะดี⁴

ชาวมุสลิมไทยเหล่านี้มีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน ดังที่ ดร.จรัญ มะลูลีม นักวิชาการทางรัฐศาสตร์ชาวมุสลิมไทยได้เขียนไว้ความตอนหนึ่งว่า

³ สัมภาษณ์อรามันย์ บินกาเข็ม อ้างถึงใน เสาวนีย์ จิตต์หมวด, เรื่องเดิม, หน้า 135.

⁴ จรัญ มะลูลีม, เรื่องเดิม, หน้า 4.

“ไม่ว่าจะมีบรรพบุรุษมาจากเชื้อสายใด ชาวจีนฮ่อ คนที่มีเชื้อสายมาจากเอเชียใต้ อินเดีย บังคลาเทศ ปากีสถาน คนที่มีเชื้อสายมาจากเปอร์เซีย มลายู จะมีความรักใคร่กลมเกลียวกันระหว่างพี่น้องมุสลิม พี่น้องต่างมุสลิมและพี่น้องต่างศาสนา ลักษณะของความสัมพันธ์ในประเทศไทยเป็นสิ่งที่น่าอัศจรรย์มากก็คือ ในประวัติศาสตร์ของประเทศไทยจะเห็นความขัดแย้งกันระหว่างศาสนาอย่างมากระหว่าง เพื่อนร่วมศาสนา และต่างศาสนา ชาวมุสลิมก็จะเข้ากันได้เป็นอย่างดี⁵

สายตระกูลมุสลิมไทยในหลักฐานเอกสาร

สายมลายูหรือมาเลย์ กลุ่มผู้มีเชื้อเจ้าส่วนหนึ่งได้นำเอาตำแหน่งมา เป็นต้นคำของนามสกุล เช่น นิชู ภูใหญ่ เจ๊ะโม๊ะ และวังสดัง สกุลเชื้อเจ้านี้ยังคงอยู่ที่สี่แยกบ้านแขก อาทิ บุรณานวัตร เด่นอุดม⁶ นอกจากนี้ ยังมีมุสลิมไทยสายมลายูที่อยู่บริเวณสุเหร่าบ้านสมเด็จและเป็นกำลังสำคัญของสุเหร่าดังกล่าวประมาณร่วม 100 ปีมาแล้ว เช่น ฮัฎญ์ซอและห์ ต้นตระกูลบินซอและห์ ซึ่งได้รับพระราชทานนามสกุลใหม่ ว่า ศุภสวัสดิ์ และ ร.ท.แว อาริยะ ร.น. รับราชการในกองทัพอากาศ⁷ เป็นต้น

สายอาหรับ-เปอร์เซีย ได้แก่ สายตระกูลมุสลิมไทยที่มีบรรพบุรุษคือ เจกอะหมัดซึ่งเป็นชาวเปอร์เซีย และเป็นมุสลิมเชื้อฮัซซาเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่กรุงศรีอยุธยา ผู้สืบสายตระกูลนี้ในประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัยแบ่งเป็นสายตระกูลที่ยังคงนับถือศาสนาอิสลามอยู่เช่น ตระกูลอะหมัดจุฬา อากายี จุฬารัตน (จุฬารัตน์) ยวงมณี ช่วงรัชสมัย ชาติานุวัตร สุวกุล และสายตระกูลที่เปลี่ยนไปนับถือศาสนาพุทธตั้งแต่รัชกาลพระเจ้าบรมโกศในสมัยอยุธยา เช่น ตระกูลบุณนาค วิทยากย์ บุณนาค ศุภมิตร วสุธาร ภาณุวงศ์ บุรานนท์ ปราโมช ศรีเพ็ญ จาติกรัตน์⁸

บรรพบุรุษชาวเปอร์เซียซึ่งเป็นมุสลิมขุนนะห์คือ โมกอลเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่หัวเขาแดงในสงขลา เป็นบิดาของสุลัยมานผู้ประกาศแยกสงขลาออกเป็นอิสระจากกรุงศรีอยุธยาและสถาปนาตนเองเป็นสุลต่านสุลัยมานข่าน ผู้สืบสายตระกูลในประวัติศาสตร์ร่วมสมัยมีทั้งที่เป็นมุสลิมเช่น ตระกูลสุวรรณกิจบริหารมานะจิตต์ ชื่นภักดี ท้วมประดม โยธาสุมุท บางอ้อ สิทธิวินิช ภูมาลี แสงวนิชย์ ชลาชนเดชะ บัวหลวงปริยากร ทองคำวงศ์ และศรเดช ที่เปลี่ยนไปนับถือศาสนาพุทธ เช่น ขัมพานนท์ จันทโรจนวงศ์ วงศ์วานิช วลลิโกดม ยงใจยุทธ ณ สงขลา ณ พัทลุง ศฤตตานนท์ สุนธกริรมย์ สุวรรณศิริ และสุทัศน์ ณ อยุธยา⁹

⁵ เพิ่งอ้าง.

⁶ เสาวนีย์ จิตต์หมวด, เรื่องเดิม, หน้า 115.

⁷ เรื่องเดิม, หน้า 114-115.

⁸ โปรดดูรายละเอียดใน กระทั่งที่ 516: มุสลิมในธนบุรี. ที่ http://khunnamob.hostignition.com/backup/khunnamob_board/www.khunnamob.org/board/print.php-Category=khunnamob&forum=4&No=516.htm เข้าถึงเมื่อวันที่ 27 สิงหาคม 2553.

⁹ เพิ่งอ้าง.

สายขาวหรือยะวา สายตระกูลที่ปรากฏในเอกสารคือ บินกาเข็ม

สายจาม-เขมร ได้แก่ สายตระกูลซึ่งส่วนใหญ่อาศัยอยู่ที่ชุมชนบ้านครัว สายตระกูลที่ปรากฏในเอกสารคือ โสตะจินดา ไชสนาวิน และหัสตานนท์ โดยมีต้นตระกูล ได้แก่ หลวงปรีชาชาญสมุทร (ขอ โสตะจินดา) อดีตผู้บังคับการเรือนหลวงมกุฎราชกุมาร พระพลสิทธิธวัช (แอ) ต้นตระกูลไชนาวิน หลวงสาครยุทธวิชัย ต้นตระกูลหัสตานนท์ ตามลำดับ¹⁰

สายเอเชียใต้ สายตระกูลต่างๆ ของชาวไทยมุสลิมไทยเชื้อสายนี้ เช่น กุลสิริสวัสดิ์ นานา นานากุล นานา วิจิต ขาลवाल ดุลยรัตน์ วงศ์อารยะ วานิชอังกูร วานิชยากร สยามวาลา สถาอานันท์ สิมารักษ์ สมุทรโคจร มัสกาดี อนันตกุล อับดุลราฮิม อมรทัต สะกิมียี¹¹ ฯลฯ

สายจีน ไม่ปรากฏสายตระกูลอย่างแน่ชัดในเอกสาร แต่กลุ่มนี้มีลักษณะพิเศษ ดังมีผู้วิเคราะห์ว่า

สายจีน มุสลิมเชื้อชาติจีนที่ตั้งถิ่นฐานในธนบุรีอาจมีอยู่บ้าง แต่จำนวนไม่มาก เหมือนทางภาคเหนือของไทยและส่วนที่มีอยู่จะเป็นลักษณะการผสมระหว่างเชื้อชาติเสียมากกว่า กล่าวคือ ชาวจีนซึ่งอาจจะมีทั้งจีนมุสลิมแต่เดิมและจีนที่นับถือศาสนาอื่นแต่เดิม แต่งงานกับมุสลิมเชื้อชาติต่างๆ เช่น จามมุสลิมก็เป็นกลุ่มเชื้อชาติผสมจีน มุสลิมจากอาณาจักรปัตตานี โดยเฉพาะอย่างยิ่ง แถบบริเวณอ่าวปัตตานีจำนวนไม่น้อยก็เป็นมลายูผสมจีน ทั้งนี้จากการเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขาย ซึ่งอ่าวปัตตานีจะเป็นบริเวณที่พักหลบลมมรสุมอย่างดี ส่วนในปัจจุบันมุสลิมจากเชื้อชาติต่างๆ ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในธนบุรีส่วนหนึ่งก็ได้แต่งงานกับลูกหลานชาวจีนที่นับถือศาสนาต่างๆ โดยมาเข้ารับอิสลาม และได้กลายเป็นมุสลิมผู้เคร่งครัดเป็นจำนวนไม่น้อย¹²

กรณีศึกษาสายตระกูลมุสลิมไทย: สายตระกูลเจกอะหมัด ในการศึกษาเกี่ยวกับสายตระกูลมุสลิมไทยนั้น สายตระกูลเจกอะหมัด นับได้ว่าเป็นการศึกษาที่น่าสนใจอย่างยิ่งเนื่องจากมีข้อมูลเอกสารทางประวัติศาสตร์และข้อมูลทางโบราณคดีที่ค่อนข้างสมบูรณ์ ซึ่งเอื้อต่อการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับสายตระกูลมุสลิมไทยสายนี้¹³

¹⁰ “ไทยเชื้อสายจาม” ใน วิกิพีเดีย สารานุกรมเสรี เข้าถึงเมื่อวันที่ 27 สิงหาคม 2553.

¹¹ โปรดดูรายละเอียดใน กระทั่งที่ 516: มุสลิมในธนบุรี. ที่ http://khunnamob.hostignition.com/backup/khunnamob_board/www.khunnamob.org/board/print.php-Category=khunnamob&forum=4&No=516.htm เข้าถึงเมื่อวันที่ 27 สิงหาคม 2553. และ เสาวนีย์ จิตต์หมวด, เรื่องเดิม.

¹² เพิ่งอ้าง.

¹³ โปรดดูใน พระยาโกมารกุลมนตรี. เจกอะหมัด. (พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมมารดาอ่อน ป.จ. ในรัชกาลที่ 5 ณ เมรุหลวงพลาศศิราภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส 22 มีนาคม 2512), จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์. “เจกอะหมัด ปฐมบทของขุนนางตระกูลขุนนาค” ศิลปวัฒนธรรม. ลำดับที่ 293. ปีที่ 25 ฉบับที่ 5 มีนาคม 2547. หน้า 94-105, เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค). จดหมายเหตุประเพณีมวงศ์สกุลขุนนาค. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงดลลับ ประดิพัทธ์ภูบาล ณ เมรุวัดธาตุ

บุคคลผู้ให้กำเนิดสายตระกูลเจกอะหมัด คือ เจกอะหมัดพ่อค้ามุสลิมชาวเปอร์เซีย (อิหร่าน) ที่เข้ามาสู่กรุงศรีอยุธยาเมื่อราวรัชสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ ท่านมีบทบาทในการบริหารราชการแผ่นดินของไทย โดยผ่านบทบาททางด้านเศรษฐกิจและการเมืองโดยในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ท่านได้รับราชการในตำแหน่งราชองครักษ์ ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ท่านได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งพระยาเจกอะหมัด รัตนราชเศรษฐีว่าที่จุฬาราชมนตรี เจ้ากรมท่าขวา และออกญาบวรราชนายกกว่าที่สมุหนายกตามลำดับ ท่านนับเป็นจุฬาราชมนตรีคนแรกของไทย¹⁴

เจกอะหมัดได้สมรสกับสตรีชาวสยามมีลูกหลานสืบตระกูลต่อมาไม่ขาดสายโดยมักรับราชการในกรมพระคลัง และปฏิบัติหน้าที่เกี่ยวกับงานของกรมท่า ผู้สืบสายตระกูลบางท่านก็ได้เป็นสมุหนายก ในรัชกาลของพระเจ้าบรมโกศนั้น สายตระกูลโดยตรงสายหนึ่งได้เปลี่ยนไปนับถือศาสนาพุทธ¹⁵ ในขณะที่สายตระกูลโดยตรงสายอื่นยังคงนับถือศาสนาอิสลาม ซึ่งตัวอย่างสายตระกูลเจกอะหมัดทั้ง 2 ศาสนา ได้กล่าวมาแล้วในประเด็นก่อน

ผู้สืบเชื้อสายตระกูลเจกอะหมัดได้ใช้ความรู้ความสามารถและโอกาสในการบริหารราชการแผ่นดินเป็นบันไดไปสู่การมีบทบาทและอำนาจในทางการเมืองการปกครองประเทศสยามรวมทั้งการดำรงตำแหน่งจุฬาราชมนตรีสืบทอดต่อกันมาจากสมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

การเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญของสายตระกูลเจกอะหมัด ในรัชกาลพระเจ้าบรมโกศแห่งกรุงศรีอยุธยา ได้มีการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่เกิดขึ้นกับสายตระกูลเจกอะหมัด เริ่มจากสายตระกูลรุ่นที่ 5 กล่าวคือ เจ้าพระยาเพชรพิไชย (ใจ บางแห่งเขียนว่า เพชรพิชัย) บุตรของเจ้าพระยาชำนาญภักดี (สมบุญ) จุฬาราชมนตรีผู้สืบสายตระกูลเจกอะหมัดโดยตรง ขณะเป็นพระยาเพชรพิไชยจางวางกรมล้อมพระราชวัง และว่าการกรมอาสารามและอาสารัญปุ่น ได้เปลี่ยนไปนับถือศาสนาพุทธ ด้วยสาเหตุตามที่บันทึกในเอกสารซึ่งสรุปได้ว่า หลังจากพระเจ้าบรมโกศทรงหายจากพระอาการประชวร จึงได้เตรียมพระองค์เพื่อเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธรูป ครั้นนั้นข้าทูลละอองพระบาทต่างก็อยากตามเสด็จ แต่พระยาเพชรพิไชย (ใจ) ไม่มีชื่อในกระบวนผู้ตามเสด็จ พระยาเพชรพิไชยจึงกราบบังคมทูลขอพระราชทาน

ทอง พระนคร 16 มีนาคม 2513), ปิยนาด นิโครธา. "บทบาทของเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาคในการปกครองประเทศสยามตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงต้นรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2416)" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2513, พิทยา บุนนาค. "ข้อเท็จจริงของตระกูลขุนนาค" ใน เจ้าพระยาบวรราชนายกกับประวัติศาสตร์สยาม. (กรุงเทพฯ: ศูนย์วัฒนธรรมสาธารณรัฐอิสลามแห่งอิหร่าน กรุงเทพฯ, 2538), พิทยา บุนนาค. "อิทธิพลของศิลปะเปอร์เซียในสถาปัตยกรรมของอยุธยา" ใน เจ้าพระยาบวรราชนายกกับประวัติศาสตร์สยาม. (กรุงเทพฯ: ศูนย์วัฒนธรรมสาธารณรัฐอิสลามแห่งอิหร่าน กรุงเทพฯ, 2538) และ Leonard Y. Andaya "Ayudhya and the Persian and Indian Muslim Connection", Paper presented at An international workshop on Ayudhya and Asia, Core University programme between Thammasart University and Kyoto University, Bangkok, 18-20 December 1955.

¹⁴ ประวัติของเจกอะหมัดยังไม่กระจ่างอีกหลายประเด็น โปรดดูการอภิปรายเกี่ยวกับเรื่องนี้ใน ปิยนาด บุนนาค และ จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, เจกอะหมัด, เสนอในที่ประชุมคณะบรรณาธิการจัดทำสารานุกรมประวัติศาสตร์ไทย ราชบัณฑิตยสถาน ครั้งที่ 7/2552.

¹⁵ โปรดดูรายละเอียดประวัติของสายตระกูลเจกอะหมัดในสมัยอยุธยา ใน ปิยนาด นิโครธา. เรื่องเดิม, หน้า 81-99.

พระบรมราชานุญาตตามเสด็จด้วย พระเจ้าบรมโกศมีพระราชดำรัสว่า พระยาเพชรพิไชยเป็นแขกไม่ควรไปนมัสการพระพุทธบาท แต่ถ้าทั้งเทศแขกมาเข้ารีตไทย จึงจะให้ตามเสด็จด้วย พระยาเพชรพิไชยกราบทูลว่า เติมใจที่จะเป็นไทยตามพระราชประสงค์ จึงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระยาเพชรพิไชยตามเสด็จ ครั้นถึงพระพุทธบาท พระยาเพชรพิไชยก็รับศีล ปฏิญาณตนเป็นพุทธศาสนิกชนต่อสมเด็จพระสังฆราชหน้าพระที่นั่งพระเจ้าบรมโกศ ครั้งนั้นจึงเป็นต้นเหตุให้สายตระกูลเจกอะหมัดส่วนหนึ่งหันมานับถือศาสนาพุทธ และเมื่อกลับมาถึงพระนครศรีอยุธยาแล้ว พระเจ้าบรมโกศโปรดเกล้าฯ เลื่อนบรรดาศักดิ์พระยาเพชรพิไชย (ใจ) ขึ้นเป็นเจ้าพระยาเพชรพิไชยและได้ว่าราชการที่สมุหนายก¹⁶

บุตรคนที่สามของเจ้าพระยาเพชรพิไชยคือ เสน ซึ่งเป็นพระยาเสนาหาญจางวางมหาดเล็กของสมเด็จพระเจ้าฟ้าฉะบือ กรมขุนเสนาพิทักษ์ กรมพระราชวังบวรในพระเจ้าบรมโกศ ได้บุญศรีเป็นภรรยา ประทานมาจากสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนเสนาพิทักษ์ มีบุตรคนหนึ่งชื่อ บุนนาค ซึ่งเป็นผู้ให้กำเนิดตระกูลบุนนาคในสมัยรัตนโกสินทร์¹⁷ และเป็นผู้สืบต่อการนับถือศาสนาพุทธจากบิดา จึงเป็นสายตระกูลเจกอะหมัดที่เป็นพุทธศาสนิกชน

อย่างไรก็ดี เชน บุตรชายคนโตของเจ้าพระยาเพชรพิไชย ซึ่งได้เป็นพระยาวิชิตณรงค์ เจ้ากรมเขนทองซ้ายและว่ากรมอาสาราม มิได้เปลี่ยนศาสนาไปตามบิดา ยังคงนับถือศาสนาอิสลามนิกายชีอะฮ์ตามบรรพบุรุษ ท่านได้เป็นพระยาจุฬาราชมนตรีสืบต่อสายตระกูลเจกอะหมัดและเป็นจุฬาราชมนตรีคนสุดท้ายของสมัยอยุธยา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ก่อนแก้วบุตรของพระยาจุฬาราชมนตรี (เชน) กับคุณหญิงก้อนทองก็ได้สืบตำแหน่งจุฬาราชมนตรีต่อมา นับเป็นจุฬาราชมนตรีคนแรกของสมัยรัตนโกสินทร์¹⁸ สายตระกูลนี้เป็นสายตระกูลเจกอะหมัดที่เป็นมุสลิมและแตกสาขาเป็นสายสกุลต่างๆ ในปัจจุบัน

สายตระกูลเจกอะหมัดที่เป็นมุสลิม สายตระกูลนี้ที่ปรากฏหลักฐานชัดเจนคือ สายตระกูลอะหมัดจุฬา-จุฬารัตน ซึ่งได้ดำรงตำแหน่งจุฬาราชมนตรี จางวางกรมท่าขวับผิชอบการค้าขายทางเรือและการต่างประเทศทางฝั่งตะวันตก และเป็นหัวหน้าผู้ปกครองอิสลามนิกายชีอะฮ์ในสยามในรัชสมัยในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์¹⁹ จุฬาราชมนตรีในประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ที่มาจากสายตระกูลนี้ตามลำดับ คือ พระยาจุฬาราชมนตรี (ก้อนแก้ว) พระยาจุฬาราชมนตรี (เถื่อน) พระยาจุฬาราชมนตรี (นาม) พระยา

¹⁶ พระยาโกมารกุลมนตรี, เจกอะหมัด. (พระนคร: มิตราการพิมพ์, 2512), หน้า 27-28 อ้างถึงใน ปิยนาด นิโคธรา, เรื่องเดิม, หน้า 91-92 และ เอกราช มูเก็ม, จุฬาราชมนตรีประวัติศาสตร์ผู้นำไทยมุสลิมจาก "สมัยอยุธยา" ถึง "ยุคทักษิณ". (กรุงเทพฯ: พิมพ์ดีการพิมพ์, 2549).

¹⁷ โปรดดูรายละเอียดใน ปิยนาด นิโคธรา, เรื่องเดิม, หน้า 93 และ 106-103.

¹⁸ โปรดดูรายละเอียดใน เอกราช มูเก็ม, เรื่องเดิม, หน้า 11-39.

¹⁹ อรอนงค์ อะหมัดจุฬา-จุฬารัตน (ผู้รวบรวม), ที่ระลึกในการทำบุญปักไม้หน้าขึ้นให้กับบรรพบุรุษแห่งตระกูลอะหมัดจุฬา-จุฬารัตนและบรรพบุรุษแห่งนิกายชีอะฮ์อิสลามอะชะรีในประเทศไทย วันที่ 1 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2529 (เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม), หน้า 1.

บุคคลสำคัญของสายตระกูลนี้ในยุคปัจจุบัน เช่น พลเอกสนธิ บุญยรัตกลิน อดีตผู้บัญชาการทหารบก อดีตประธานคณะกรรมการความมั่นคงแห่งชาติ และอดีตรองนายกรัฐมนตรี (พ.ศ. 2550) บิดาคือ พันเอกสนั่น จากสกุลอหะหมัดจุฬาแต่เดิม²¹ อีกท่านหนึ่งคือ นายอักษราทร จุฬารัตน์ เคยได้รับโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นสมาชิกวุฒิสภา เคยดำรงตำแหน่งกรรมการร่างรัฐธรรมนูญ เลขาธิการคณะกรรมการกฤษฎีกา ปัจจุบันดำรงตำแหน่งประธานศาลปกครองสูงสุด ตั้งแต่ พ.ศ. 2543²² เป็นต้น

ปรากฏว่าตลอดระยะเวลาระหว่าง พ.ศ. 2325 ถึง พ.ศ. 2416 นั้น เสนาบดีแห่งตระกูลขุนนามมีบทบาทในการปกครองประเทศสยามเหนือเสนาบดีแห่งตระกูลอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงรัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 4 และต้นรัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2367-2416) และเนื่องจากเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (ขุนนาม) เป็นต้นตระกูลของบรรดาเสนาบดีแห่งตระกูลนี้ในสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นผู้มีเกียรติประวัติอันดีงามทำคุณประโยชน์แก่ประเทศสยาม และพระมหากษัตริย์แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ ดังนั้น เมื่อมีพระราชบัญญัติการตั้งนามสกุลในรัชกาลที่ 6 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

²⁴ โปรดดูรายละเอียดในปิยนถ บุนนาค. แนวความคิดและบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรี (ช่วง บุนนาค) ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 ถึงสมัยรัชกาลที่ 5, วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต การปกครอง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523, 253 หน้า.

พระราชทานนามสกุลให้แก่บรรดาผู้สืบตระกูลลงมาจากเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุณนาค) กับเจ้าคุณนวลว่า “บุณนาค” ตามนามเดิมของเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา คือ “บุณนาค”²⁵

ปัจจัยที่ส่งเสริมเสนาบดีแห่งตระกูล “บุณนาค” ให้มีอำนาจในการปกครองประเทศสยามมีหลายประการ คือ²⁶

ประการที่หนึ่ง ความใกล้ชิดกับพระบรมราชจักรีวงศ์ เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุณนาค) มีความใกล้ชิดกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ขณะเป็นสามัญชนชื่อดังมาตั้งแต่เยาว์วัยในตอนปลายสมัยอยุธยา ครั้นถึงสมัยธนบุรี บุณนาคไม่ได้รับราชการ แต่ก็ได้รับใช้ใกล้ชิดเจ้าพระยาจักรี (ด้วง) และท่านผู้ทูลนาถกรรยาของท่าน เมื่อลิ้มกรรยาของบุณนาคถึงแก่กรรม เจ้าพระยาจักรีและท่านผู้ทูลนาถก็ได้จัดการให้ท่านสมรสกับนวลน้องสาวของท่านผู้ทูลนาถ เมื่อสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก (ด้วง) ได้รับการปราบดาภิเษกขึ้นเป็นปฐมกษัตริย์แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์และสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี บุณนาคก็เข้ารับราชการกับพระองค์และได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 1 มาก ในฐานะหลายประการ คือ ในฐานะ “เพื่อนซึ่งมีมิตรภาพต่อกันเป็นเวลานาน” ในฐานะ “ผู้รับใช้ใกล้ชิดพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นเวลานานนับตั้งแต่ยังเป็นสามัญชน” ในฐานะ “ข้าราชการซึ่งมีความจงรักภักดีในแผ่นดินรัชกาลที่ 1” ในฐานะ “น้องเขยโดยความสัมพันธ์ด้านเจ้าคุณนวล” และในฐานะ “พ่อตา” เพราะธิดาของท่านหลายคนได้ถวายตัวเป็นพระสนมของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เช่น ตานี ซึ่งเป็นเจ้าจอมมารดาของพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าจงกลและกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ นอกจากนี้ก็มีเจ้าจอมนุ่น เจ้าจอมขิด และเจ้าจอมนก เป็นต้น ด้วยปัจจัยดังกล่าว บุณนาคจึงได้รับการสนับสนุนมากในการรับราชการ ประกอบกับท่านเป็นผู้มีฝีมือในการรบด้วย ในที่สุดท่านก็ได้เป็นสมุหพระกลาโหมคนที่สองของสมัยรัตนโกสินทร์

ต่อมาในแผ่นดินรัชกาลที่ 2 ตระกูลบุณนาคได้ชื่อว่าเป็นราชินิกุล เพราะเจ้าคุณนวลภรรยาเอกของเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุณนาค) เป็นพระขนิษฐาในสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี (เดิมคือท่านผู้ทูลนาถ) ซึ่งเป็นพระราชมารดาของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ฉะนั้น เสนาบดีตระกูลบุณนาคในชั้นที่ 2 จึงเป็น “ญาติ” ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 พระองค์ทรงยกย่องเจ้าคุณนวลมากในฐานะที่เป็นผู้อภิบาลพระองค์มาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ ดังนั้น ตระกูลบุณนาคจึงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยเป็นอย่างมาก ในฐานะ “ญาติที่สนิทยิ่ง” ของพระองค์ ขณะเดียวกันพวกบุณนาคก็เป็นญาติกับพวกราชินิกุลบางช้างซึ่งเป็นตระกูลเดิมของเจ้าคุณนวลด้วย ดังนั้น จึงนับว่าเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุณนาค) กับเจ้าคุณนวลเป็นผู้วางรากฐานความมั่นคงทางการเมืองให้แก่ตระกูลบุณนาค

จะเห็นได้ว่าตระกูลบุณนาคมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับพระบรมราชจักรีวงศ์ นับว่าได้เปรียบเสนาบดีตระกูลอื่นๆ นอกจากนี้ ตระกูลบุณนาคยังมีประเพณีการนำกุลสตรีของตระกูลเข้าถวายตัวรับราชการฝ่ายในในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุกรัชกาลนับตั้งแต่รัชกาลที่ 1 เป็นต้นมาจนถึงรัชกาลที่ 5

²⁵ ปิยนาด บุณนาค. บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูลบุณนาค. (กรุงเทพฯ: พิจณศ, 2520.) หน้า

2-3.

²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 265-272.

ขณะเดียวกันบรรดาบุตรของตระกูลนี้ ก็ได้ถวายตัวเข้ารับราชการฝ่ายหน้า การที่มีความสัมพันธ์กันเช่นนี้ ก็ทำให้ทั้งองค์พระประมุขของชาติกับเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาค ต่างก็ไม่อาจกระทำการซึ่งจะเป็นผลกระทบกระเทือนต่อกันได้ นอกจากนี้ กุลสตรีของตระกูลขุนนาคหลายท่านยังได้เป็นพระชายาในเจ้านายหลายพระองค์ของพระบรมราชจักรีวงศ์ด้วย ฉะนั้น ความสัมพันธ์ระหว่างพระบรมราชจักรีวงศ์กับตระกูลขุนนาคจึงแน่นแฟ้นและลึกซึ้งมาตั้งแต่เริ่มแรก

ประการที่สอง การสมรส สมาชิกของตระกูลขุนนาคทั้งหญิงและชายได้สมรสกับตระกูลอื่นๆ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นตระกูลขุนนางผู้มีอำนาจและมีอิทธิพลเช่นเดียวกัน เช่น ตระกูลบุญรัตพันธุ์ ราชินิกุลบางช้าง นอกจากนี้ สมาชิกของตระกูลขุนนาคยังทำการสมรสระหว่างกันเองด้วย ความสัมพันธ์ในด้านการสมรสก็เป็นปัจจัยส่งเสริมอำนาจของตระกูลให้มีความมั่นคงแน่นแฟ้นยิ่งขึ้นอีก²⁷

ประการที่สาม การรับราชการในตำแหน่งสำคัญสืบเนื่องติดต่อกันอย่างมั่นคง ทั้งนี้ ถ้านับย้อนหลังไปถึงบรรพบุรุษของตระกูลขุนนาคในสมัยอยุธยาคือ พวกวงศ์เจกอะหมัด จะเห็นได้ว่า บรรดาวงศ์เจกอะหมัดส่วนใหญ่ได้เข้ารับราชการและมีตำแหน่งในด้านพลเรือน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรมพระคลังทางด้านกรมท่า สมาชิกในวงศ์เจกอะหมัดได้รับราชการในกรมนี้ติดต่อกันเรื่อยมาในขณะเดียวกันบางท่านเช่น เจ้าพระยาเพชรพิไชย (ใจ) ได้เป็นสมุหนายก ถึงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ เสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาคได้เปลี่ยนจากการเป็นสมุหนายกในสมัยอยุธยาเป็น สมุหพระกลาโหม อาจนับได้ว่า ตั้งแต่ พ.ศ. 2325 ปีแรกแห่งการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ กล่าวคือ เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (ปลี) สมุหพระกลาโหมคนแรกของกรุงรัตนโกสินทร์นับเนื่องเป็นญาติกับขุนนาคซึ่งขณะนั้นเป็นเจ้าพระยาอมราชเสนาบดีกรมเมือง ต่อมาเมื่อเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (ปลี) ถึงแก่อสัญกรรม เจ้าพระยายมราช (ขุนนาค) ก็ได้ดำรงตำแหน่งเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาสมุหพระกลาโหมแทน ในแผ่นดินรัชกาลที่ 2 บุญมา ซึ่งเป็นพี่ชายต่างมารดาของขุนนาคก็ได้เป็นเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา และในรัชกาลที่ 3 ผู้ที่เป็นสมุหพระกลาโหมคือ เจ้าพระยามหาเสนา (น้อย) ซึ่งก็เกี่ยวข้องเป็นญาติกับขุนนาค และใน พ.ศ. 2372 เมื่อเจ้าพระยามหาเสนา (น้อย) ถึงแก่อสัญกรรม เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ก็ได้รับพระราชทานตำแหน่งว่าที่สมุหพระกลาโหมควบคู่กับตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลัง ต่อมาในรัชกาลที่ 4 ช่วง ได้เป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม และในรัชกาลที่ 5 รว บุตรของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) ได้เป็นเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ที่สมุหพระกลาโหม จะเห็นได้ว่าเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาคได้ครองตำแหน่งสมุหพระกลาโหมติดต่อกันเรื่อยมา แม้ว่าบางครั้งอาจจะไม่ใช่โดยตรง แต่ผู้ที่เป็นสมุหพระกลาโหมก็มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องเป็นญาติกับพวกขุนนาค ดังตอนต้นรัชกาลที่ 1 รัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 แต่นับตั้งแต่ พ.ศ. 2373 เรื่อยมาถึง พ.ศ. 2431 เสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาคได้ครองตำแหน่งสมุหพระกลาโหมสืบเนื่องติดต่อกันตลอดมา

²⁷ โปรดดูรายละเอียดในปิยนาค บุนนาค และมรรยาท กิจสุวรรณ "การวิเคราะห์ค่านิยม และบรรทัดฐานของสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2394): ระบบเครือญาติ การแต่งงาน และครอบครัว" งานวิจัยทุนงบประมาณแผ่นดินคณะอักษรศาสตร์ ปี 2526, 426 หน้า, และ ปิยนาค บุนนาค. การวิเคราะห์โอกาสในการเลื่อนชั้นทางสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. งานวิจัยทุนงบประมาณแผ่นดินคณะอักษรศาสตร์ ปี 2527, 320 หน้า.

ยิ่งกว่านั้นเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาครยังได้ครองตำแหน่งเสนาบดีกรมพระคลัง และทำงานเกี่ยวกับการต่างประเทศโดยผ่านทางกรมท่าเรื่อยมาตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 2 ถึงช่วงก่อนการปฏิรูปบ้านเมืองในรัชกาลที่ 5 คือตั้งแต่ พ.ศ. 2365 ถึง พ.ศ. 2428 เริ่มตั้งแต่เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ถึงเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม) โดยมีขนาดตอนบ้างเล็กน้อย ตอนปลายรัชกาลที่ 4 ทั้งนี้ นับเป็นความสามารถที่บรรดาเสนาบดีตระกูลขุนนาครได้รับถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษของตนในสมัยอยุธยา

จากประวัติข้างต้นสะท้อนให้เห็นว่าเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาครครองตำแหน่งสมุหพระกลาโหม และเจ้าพระยาพระคลังได้อย่างมั่นคงเหนือเสนาบดีตระกูลอื่นๆ เป็นเวลานาน ทั้งนี้ย่อมแสดงความสามารถของตระกูลขุนนาครที่ได้ครองตำแหน่งเสนาบดีของกรมสำคัญสองกรมในจำนวนสามกรม ซึ่งมีความสำคัญและมีอำนาจมากที่สุดในการปกครองประเทศสยาม ยิ่งกว่านั้นเสนาบดีกรมนาตั้งแต่รัชกาลที่ 2 ถึงต้นรัชกาลที่ 5 ส่วนใหญ่เป็นญาติของตระกูลขุนนาคร เช่น เจ้าพระยาพลเทพ (ทองอิน) ซึ่งเป็นบิดาของท่านผู้หญิงจัน เอกภรรยาของสมเด็จพระยาบรมมหาปรีชยวงศ์ เจ้าพระยาพลเทพ (เอี่ยม) ซึ่งเป็นราชินิกุลวงศ์ชูโตและเจ้าพระยาพลเทพ (หลง) บิดาของนุช อาหารบริรักษ์ ซึ่งเป็นหลานของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ การที่เสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาคร และญาติของตระกูลขุนนาครได้ครองตำแหน่งสำคัญต่างๆ เป็นระยะเวลาอันยาวนาน นับว่าเป็นเครื่องส่งเสริมพลังอำนาจและอิทธิพลให้แก่ตระกูลขุนนาครในการปกครองประเทศสยามมากยิ่งขึ้น และการที่เสนาบดีแห่งตระกูลนี้ได้ครองตำแหน่งสมุหพระกลาโหมกับเจ้าพระยาพระคลังก็ทำให้มีพลังอำนาจทางการทหาร เศรษฐกิจ และการต่างประเทศยิ่งขึ้นทุกที

ประการที่สี่ เหตุการณ์ซึ่งเป็นโอกาสเปิดทางให้เสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาครเข้ามามีอำนาจและอิทธิพลในการปกครองประเทศสยาม สาเหตุอีกประการหนึ่งที่ทำให้เสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาครเข้ามามีบทบาทสำคัญในการปกครองประเทศสยามก็คือเหตุการณ์ต่างๆ ซึ่งเปิดโอกาสให้เสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาครเริ่มมีบทบาทในการปกครองประเทศสยามในรัชกาลที่ 2 และมีมากขึ้นเรื่อยๆ จนถึงขีดรุ่งเรืองสูงสุดตอนต้นรัชกาลที่ 5 ขณะเดียวกับที่พระมหากษัตริย์ซึ่งตามทฤษฎีแล้วทรงมีพระราชอำนาจอย่างสมบูรณ์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่ในระหว่างนั้นพระองค์ไม่ได้ทรงมีพระราชอำนาจอย่างสมบูรณ์ในทางปฏิบัติ ด้วยสาเหตุดังนี้

(1) เริ่มด้วยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 ทรงอนุญาตให้เจ้านายบางพระองค์ ซึ่งทรงไว้วางพระราชหฤทัยมีอำนาจในการปกครองประเทศแทนพระองค์ ขณะนั้นผู้นำของตระกูลขุนนาครคือ ดิศ เป็นพระยาสุริยวงศ์มนตรีจางวางมหาตเล็ก และเสนาบดี 5 กรมใน 6 กรมสำคัญล้วนแต่เป็นญาติของพระยาสุริยวงศ์มนตรี (ดิศ) คือ เจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์ (แสง) เป็นสมุหพระกลาโหมต่อจากเจ้าพระยามหาเสนา (บุญมา) เจ้าพระยาพระคลัง (สัช) และเจ้าพระยาธรรมา (เทศ) เสนาบดีกรมวัง เสนาบดีทั้ง 3 ท่านนี้เป็นพวกราชินิกุลบางช้าง ส่วนเสนาบดีกรมเมืองได้แก่ เจ้าพระยายมราช (น้อย) เป็นญาติทางฝ่ายบิดาคือเจ้าพระยาธรรมาเสนา (ขุนนาคร) และเสนาบดีกรมนาคคือ เจ้าพระยาพลเทพ (ทองอิน) เป็นพ่อตาของพระยาสุริยวงศ์มนตรี นอกจากนี้ พระเจ้าลูกยาเธอของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 1 คือ กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ก็เป็น “ญาติที่ใกล้ชิด” ของพระยาสุริยวงศ์มนตรีด้วย เพราะประสูติแต่เจ้าจอมมารดาตานีซึ่งเป็นพี่สาวต่างมารดาของท่าน จะเห็นว่าสภาพการณ์ต่างๆ ล้วนแต่เป็นปัจจัยส่งเสริมให้พระยา

สุริยวงศ์มนตรีนำตระกูลขุนนางก้าวขึ้นสู่ความมั่นคงแน่นแฟ้นในทางการเมือง และการปกครองของประเทศไทยในเวลาต่อมา

ยิ่งกว่านั้นตอนปลายรัชกาลที่ 2 เมื่อเจ้านายผู้ใหญ่คือ กรมพระราชวังบวรมหาดิศานรักรักษ์ และ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีสิ้นพระชนม์แล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 ก็ทรงปล่อยให้ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ คือ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นผู้บริหารบ้านเมือง ทรงมีอำนาจเกือบจะ เท่าเทียมผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ขณะนั้นพระยาสุริยวงศ์มนตรีเป็นเจ้าพระยาพระคลัง ท่านมีความสนิทสนมกับกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เพราะรับราชการในกรมพระคลังและกรมท่ามาด้วยกัน และเคยปฏิบัติงานร่วมกันบ่อยครั้งตามพระบรมราชโองการประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งคือ การที่ตระกูลขุนนางเป็นราชินิกุลในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 จึงเป็น “ญาติ” ของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ด้วย ในระหว่างนี้เอง เจ้าพระยาพระคลังได้วางพื้นฐานทางการเมืองและเศรษฐกิจของตระกูลขุนนางอย่างมั่นคง โดยพยายามให้สมาชิกของตระกูล เช่น น้อง บุตร และญาติเข้าไปมีตำแหน่งหน้าที่ในกรมต่างๆ รวมทั้งกรมมหาดเล็ก ส่วนสตรีก็เข้าถวายตัวหรือสมรสกับบุคคลในตระกูลอื่นหรือกับตระกูลเดียวกัน ส่วนในด้านเศรษฐกิจ เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) พยายามดำเนินการด้วยความรอบคอบโดยอาศัยตำแหน่งการงาน ท่านได้ทำการค้าขายเป็นการส่วนตัวตามหัวเมืองชายทะเลต่างๆ และกับประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียง ขณะเดียวกันก็ปฏิบัติหน้าที่ราชการในกรมพระคลังอย่างมีประสิทธิภาพ นอกจากนี้ท่านยังเลี้ยงดูอุทิศทุน ขาวจีนซึ่งเข้ามาสวามิภักดิ์ต่อท่านในฐานะเจ้าพระยาพระคลังซึ่งว่าการกรมท่าด้วย ขาวจีนภายใต้บังคับบัญชาของท่านมีจำนวนมากขึ้นทุกทีและกลายเป็นกำลังสำคัญของท่าน ดังนั้น ตอนปลายรัชกาลที่ 2 ฐานะทางการเมืองและเศรษฐกิจของตระกูลขุนนางจึงเป็นปึกแผ่นมั่นคงและมีอิทธิพลมาก

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 เสด็จสวรรคต ปรากฏว่าพระองค์ไม่ได้ทรงแต่งตั้ง รัชทายาทไว้ดังธรรมเนียมปฏิบัติในรัชกาลที่ 1 ในที่สุดที่ประชุมเสนาบดีซึ่งมีเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) และ พระยาศรีสุริยวงศ์ (ทัต) เป็นกำลังสำคัญก็ลงมติอัญเชิญกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ เป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 สืบต่อมา ปรากฏว่าในรัชกาลที่ 3 นี้ บทบาทและอิทธิพลของตระกูลขุนนางในการปกครองประเทศไทยขึ้นเป็นลำดับ กล่าวคือใน พ.ศ. 2373 เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ได้ว่าที่สมุหพระกลาโหมด้วย ส่วนพระยาศรีสุริยวงศ์ (ทัต) น้องชายของท่านก็ได้เป็นพระยาศรีพิพัฒน์ จางวางพระคลังสินค้า ฉะนั้น อาจกล่าวได้ว่าเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนางครอบครองอำนาจทางเศรษฐกิจ และการทหารไว้อย่างเต็มที่ อย่างไรก็ตาม ในขณะเดียวกัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 ก็ทรงตั้งให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) แห่งตระกูลสิงหเสนี เป็นสมุหนายก ประหนึ่งเพื่อรักษาดุลย์แห่งอำนาจของเสนาบดีตระกูลขุนนางไว้ โดยทรงแต่งตั้งให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาเป็นสมุหนายกก่อนจะตั้งเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ให้ว่าที่สมุหพระกลาโหม แต่เจ้าพระยาบดินทรเดชาถึงแก่อสัญกรรมใน พ.ศ. 2392 และ ตำแหน่งสมุหนายกหลังจากนั้นไม่มีผู้ใดได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเต็มตำแหน่ง คงให้แต่ “ว่าที่” เท่านั้น และตั้งแต่นั้นมาสมุหนายกก็ลดความสำคัญลง ซึ่งผิดกับสมุหพระกลาโหมซึ่งกำลังมีอำนาจขึ้นทุกทีภายใต้การยึดครองของเสนาบดีตระกูลขุนนาง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 สวรรคตโดยมิได้ทรงตั้งให้เจ้านายพระองค์ใดเป็น รัชทายาท เสนาบดีแห่งตระกูลขุนนางจึงมีบทบาทในการอัญเชิญวชิราวุธให้ลาผนวชและเสด็จขึ้น

ครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ในรัชกาลนี้เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม (ดิศ) และพระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต) ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์สูงสุดเหนือเสนาบดีทั้งปวงคือ เป็นสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์และสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติตามลำดับ

ต่อมาเมื่อสิ้นแผ่นดินรัชกาลที่ 4 เสนาบดีแห่งตระกูลขุนนางซึ่งมีผู้นำสำคัญคือ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมุหพระกลาโหม (ช่วง) ได้อัญเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพิริยดิษประชาภักดิ์ ขึ้นครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 แต่เนื่องจากยังทรงพระเยาว์ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงได้รับเลือกให้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินระหว่าง พ.ศ. 2411 ถึง พ.ศ. 2416 และใน พ.ศ. 2416 ท่านได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์

การที่เสนาบดีแห่งตระกูลขุนนางมีบทบาทในการอัญเชิญพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ให้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติก็ทำให้ทรงเกรงใจเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาง และต้องทรงโอนอ่อนผ่อนตามความคิดเห็นของเสนาบดีตระกูลนี้ตามสมควร ประกอบกับเสนาบดีตระกูลขุนนางเชี่ยวชาญในการ “เล่นการเมือง” จึงทำให้ตระกูลนี้มีบทบาทและอิทธิพลในการปกครองประเทศสยามยิ่งกว่าเสนาบดีตระกูลอื่นๆ ในระหว่างสามรัชกาลนั้น หลังจากที่ได้รับการวางรากฐานเป็นอย่างดีในแผ่นดินรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 มาแล้ว ในขณะที่เดียวกันพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ซึ่งมีอยู่อย่างสมบูรณ์นั้นก็ถูกบั่นทอนลงในทางปฏิบัติโดยปริยาย

(2) พระมหากษัตริย์ในระหว่างเวลานั้นไม่ทรงมีพระราชทรัพย์เพียงพอที่จะเสริมสร้างพระราชอำนาจของพระองค์ ทั้งนี้ก็เป็นผลสืบเนื่องมาจากสาเหตุประการแรกคือ การที่ตระกูลขุนนางไปยึดครองอำนาจดังกล่าวไว้ นับเป็นการตัดทอนรายได้ของพระมหากษัตริย์และทำให้พระองค์ไม่ทรงมีพระราชอำนาจเหนือตำแหน่งใดๆ ในทางราชการอย่างแท้จริง ขุนนางเหล่านั้นไปครอบครองตำแหน่งสำคัญต่างๆ เกือบหมดสิ้นและได้กลายเป็น “ผู้ใหญ่” ที่สามารถ “บรรจุ” ฟืน้อง ญาติ และพรรคพวกของตนเข้าดำรงตำแหน่งทางราชการต่างๆ ทำให้บรรดาบุคคลดังกล่าวจะลี้ภัยถึงบุญคุณของ “ผู้ใหญ่” ผู้ช่วยเหลือตนแทนที่จะระลึกถึงพระมหากษัตริย์คุณของพระเจ้าแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงดูเหมือนว่าไม่ทรงมีพระราชอำนาจที่จะแต่งตั้งขุนนางข้าราชการต่างๆ ที่ตามทางทฤษฎีแล้วทรงมีพระราชอำนาจอย่างสมบูรณ์ พฤติการณ์ดังกล่าวทำให้พระคลังข้างที่ของพระมหากษัตริย์ไม่ได้รับรายได้อย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วย กล่าวคือ พวกขุนนางซึ่งเป็นเจ้ากรม กองได้รับรายได้ทั้งภาษีอากร ค่าราชการ และแรงงานจากไพร่ ตามทางทฤษฎีแล้วขุนนางเหล่านั้นน่าจะมีไพร่ได้เพียงจำนวนน้อย แต่ในทางปฏิบัติกลับมีไพร่มากมาย เพราะพระมหากษัตริย์ไม่ทรงทราบบัญชีทางว่า กรมพระสุรัสวดีซึ่งอยู่ภายใต้การควบคุมของพระมหากษัตริย์โดยตรงและมีหน้าที่ทำบัญชีเกี่ยวกับจำนวนไพร่ตลอดทั้งพระราชอาณาจักร ก็ไม่สามารถเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับกรมสำคัญทั้งสามคือ กรมมหาดไทย กรมกลาโหม และกรมพระคลังได้ เพราะเสนาบดีทั้งสามไม่ยอมให้กรมพระสุรัสวดีเข้าไปทำบัญชีไพร่ในความควบคุมของตน นอกจากนี้เมื่อพระบรมวงศานุวงศ์บางพระองค์สิ้นพระชนม์ ไพร่และข้าราชการในกรมของพระองค์ก็ต้องไปขึ้นอยู่กับกรมทั้งสามนั้น จึงทำให้เสนาบดีของกรมทั้งสามมีอำนาจทวีขึ้นเรื่อยๆ

นอกจากนี้ ตระกูลขุนนางที่สำคัญยังมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดโดยอาศัยการสมรสดังกล่าวมาแล้ว ซึ่งมีผลให้เกิดความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันระหว่างตระกูล โดยเฉพาะบุตรธิดาของตระกูลขุนนางซึ่งได้สมรสกับบุตรธิดาในตระกูลอื่นๆ เช่น ตระกูลบุญยรัตพันธุ์ก็ทำให้ตระกูลขุนนางมีอำนาจครอบคลุมไปยังกรมกองอื่นๆ ที่ตระกูลซึ่งตนสมรสด้วยมีอำนาจอยู่แล้ว

ด้วยเหตุผลดังกล่าว พระราชอำนาจและรายได้ส่วนพระมหากษัตริย์จึงถูกบั่นทอนให้ลดน้อยลง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชทรัพย์จำกัดสำหรับสร้างพระราชวังและวัดวาอาราม แต่ไม่ทรงมีเพียงพอที่จะสร้างพลังอำนาจให้เข้มแข็ง นอกจากนี้ เมื่อตระกูลสำคัญเหล่านี้จะดำเนินการใดๆ ก็ตาม เช่น ออกพระราชบัญญัติและคำประกาศต่างๆ ก็อ้างพระปรมาภิไธยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เพื่อให้คำประกาศนั้นศักดิ์สิทธิ์และเป็นประโยชน์แก่ตนเองยิ่งขึ้น

การที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจลดน้อยลงก็เป็นทางให้เสนาบดีแห่งตระกูลขุนนางมีอำนาจและอิทธิพลในการปกครองประเทศสยามมากยิ่งขึ้น

ด้วยปัจจัย 4 ประการดังกล่าวข้างต้น เสนาบดีแห่งตระกูลขุนนางจึงมีบทบาทสำคัญยิ่งในการปกครองประเทศสยาม โดยเฉพาะช่วงระหว่างรัชกาลที่ 3 ถึงต้นรัชกาลที่ 5 อย่างไรก็ตาม จากบทบาทในการการเมืองและการปกครองบ้านเมืองในช่วงเวลาดังกล่าว ก็สะท้อนให้เห็นว่าเสนาบดีตระกูลนี้เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมของประเทศชาติเป็นสำคัญ ได้พยายามปฏิบัติหน้าที่ เพื่อประโยชน์ของส่วนรวมซึ่งท้ายที่สุดก็นำประโยชน์มาให้แก่ตระกูลด้วย

ในยุคปัจจุบันสายตระกูลขุนนางยังคงมีบทบาทในสังคมไทย แม้จะไม่มีบทบาทและอิทธิพลในการเมืองการปกครองเท่าในยุคอดีตก็ตาม เช่น นายภาวส ขุนนาค อดีตรองราชเลขาธิการสำนักพระราชวัง (ถึงแก่กรรมแล้ว) พลเอกบรรจบ ขุนนาค อดีตรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม (พ.ศ. 2535) ปัจจุบันเป็นประธานกรรมการชมรมสายสกุลขุนนาค ศาสตราจารย์ (พิเศษ) มารุต ขุนนาค อดีตประธานรัฐสภาอดีตประธานสภาผู้แทนราษฎร อดีตประธานตุลาการ ศาลรัฐธรรมนูญ และอดีตรัฐมนตรีหลายกระทรวง ในปัจจุบันดำรงตำแหน่งที่ปรึกษาของพรรคประชาธิปัตย์ พลตำรวจเอกสกล ขุนนาค อดีตรองอธิบดีกรมตำรวจ ฝ่ายป้องกันและปราบปรามอาชญากรรมพิเศษ และอดีตวุฒิสมาชิกสภา และ ดร.เดช ขุนนาค อดีตปลัดกระทรวงการต่างประเทศและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ (พ.ศ. 2551) ฯลฯ

สรุป จะเห็นได้ว่ามุสลิมไทยในประวัติศาสตร์ร่วมสมัยโดยมองผ่านสายตระกูลที่ปรากฏหลักฐานอย่างชัดเจน คือ สายตระกูลเจกอะหมัด ทั้งสายที่ยังคงเป็นมุสลิมดังตระกูลอะหมัดจุฬา-จุฬารัตน ซึ่งมีบทบาทในการดำรงตำแหน่งจุฬาราชมนตรี รวมทั้งเป็นข้าราชการที่มีตำแหน่งสำคัญทั้งฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน และสายตระกูลที่เป็นพุทธศาสนิกชน ดังตระกูลขุนนาคซึ่งมีบทบาทสำคัญยิ่งในการเมืองการปกครองไทย ตั้งแต่ปลายแผ่นดินรัชกาลที่ 2 ถึงต้นแผ่นดินรัชกาลที่ 5 ในฐานะผู้นำทางการเมืองการปกครองที่มีส่วนทำให้บ้านเมืองอยู่ในภาวะปกติสุขและมีความเจริญก้าวหน้า โดยเฉพาะในช่วงที่ภัยของจักรวรรดินิยมตะวันตกกำลังแผ่ขยายอิทธิพลคุกคามดินแดนในภูมิภาคเอเชียรวมทั้งประเทศสยาม บทบาทของสายตระกูลมุสลิมไทยต่างๆ ทั้งที่กล่าวถึงในกรณีศึกษาและที่ไม่ได้กล่าวถึงเป็นการเฉพาะ ล้วนมีบทบาทในเชิง “สร้างสรรค์” ในประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย ซึ่งควรค่าแก่การศึกษาอย่างทั่วถึงถ่องแท้และลุ่มลึกต่อไป

บรรณานุกรม

หนังสือ วิทยานิพนธ์ และวารสาร

- กรรณิการ์ จุฑามาศ สุมาลี. ยะวา-ชาวในบางกอก. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย ร่วมกับ มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2541.
- โกมารกุลมนตรี, พระยา. เจกอะหมัด. พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมมารดาอ่อน ป.จ. ใน รัชกาลที่ 5 ณ เมรุพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส 22 มีนาคม 2512.
- จรัญ มะลูลีม. อิสลามศึกษา. เอกสารประกอบการบรรยายนักศึกษาหลักสูตรปลัดอำเภอประจำตำบลรุ่นที่ 1 ระหว่างวันที่ 13-25 พฤษภาคม 2547.
- จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์. “เจกอะหมัด ปฐมบทของขุนนางตระกูลขุนนาค” ศิลปวัฒนธรรม. ลำดับที่ 293. ปีที่ 25 ฉบับที่ 5 มีนาคม 2547. หน้า 94-105.
- ทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), เจ้าพระยา. จดหมายเหตุประมวงศสกุลขุนนาค. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน พระราชทานเพลิงศพคุณหญิงดลัป ประดิพัทธกุลบาล ณ เมรุวัดธาตุทอง พระนคร 16 มีนาคม 2513.
- ประยุทธ์ สิทธิพันธ์. ต้นตระกูลขุนนางไทย. พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2505.
- ประยูรศักดิ์ ชลายนเดชะ. มุสลิมในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: มัสยิดต้นสน, 2531.
- ปิยนาด นิโครธา. “บทบาทของเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาคในการปกครองประเทศสยาม ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึง ต้นรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2416)” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2513.
- ปิยนาด บุนนาค. การวิเคราะห์โอกาสในการเลื่อนขั้นทางสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. งานวิจัยทุน งบประมาณแผ่นดินคณะอักษรศาสตร์ ปี 2527.
- ปิยนาด บุนนาค. นโยบายการปกครองของรัฐบาลต่อชาวไทยมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้ (พ.ศ. 2475-2516). พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547.
- ปิยนาด บุนนาค. แนวความคิดและบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 ถึงสมัยรัชกาลที่ 5. วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญารัฐศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการปกครอง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.
- ปิยนาด บุนนาค. บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูลขุนนาค. กรุงเทพฯ: พิมพ์, 2520.

ปิยนาด บุนนาค. บรรณานิติชนกลุ่มน้อยในประเทศไทยตั้งแต่ระยะการปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 ถึงปัจจุบัน เล่มที่ 2 (ชาวไทยมุสลิมและชนกลุ่มน้อยอื่นๆ ในภาคใต้). กรุงเทพฯ: สถาบันไทยศึกษา ฝ่ายวิชาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.

ปิยนาด บุนนาค และ จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์. เจกอะหมัด. เสนอในที่ประชุมคณะบรรณาธิการจัดทำสารานุกรมประวัติศาสตร์ไทย ราชบัณฑิตยสถาน ครั้งที่ 7/2552.

ปิยนาด บุนนาค และ มรรยาท กิจสุวรรณ. “การวิเคราะห์ค่านิยม และบรรทัดฐานของสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2394): ระบบเครือญาติ การแต่งงาน และครอบครัว” งานวิจัยทุนงบประมาณแผ่นดินคณะอักษรศาสตร์ ปี 2526.

พิทยา บุนนาค. “ข้อเท็จจริงของตระกูลบุนนาค” ใน เจ้าพระยาบวรราชนายกับประวัติศาสตร์สยาม. กรุงเทพฯ: ศูนย์วัฒนธรรมสาธารณรัฐอิสลามแห่งอิหร่าน กรุงเทพฯ, 2538.

พิทยา บุนนาค. “อิทธิพลของศิลปะเปอร์เซียในสถาปัตยกรรมของอยุธยา” ใน เจ้าพระยาบวรราชนายกับประวัติศาสตร์สยาม. กรุงเทพฯ: ศูนย์วัฒนธรรมสาธารณรัฐอิสลามแห่งอิหร่าน กรุงเทพฯ, 2538.

พิพิธเกสัช, หลวง. ประวัติสมัยดียวหลวง (กุฎีขาว). พระนคร: โรงพิมพ์ประชาช่าง, 2512.

รัชนี้ สาดเปรม. บทบาทของชาวมุสลิมในภาคกลางและภาคใต้ของประเทศไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2453. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต มหาวิทยลัยศิลปากร, 2521.

สุภัทร สุนธนาภิรมย์ ณ พัทลุง. ประวัติศาสตร์ตระกูลสุลต่านสุลัยมาน. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, 2531.

สุรินทร์ พิศสุวรรณ. นโยบายประสมประสานชาวมุสลิมในประเทศไทยสมัยรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525.

เสาวนีย์ จิตต์หมวด. กลุ่มชาติพันธุ์: ชาวไทยมุสลิม. กรุงเทพฯ: กองทุนสง่าจุริอัมพร, 2531.

อรอนงค์ อหะหมัดจุฬา-จุฬารัตน์ (ผู้รวบรวม), ที่ระลึกในการทำบุญปักไม้หน้าไม้ให้กับบรรพบุรุษแห่งตระกูลอหะหมัดจุฬา-จุฬารัตน์และบรรพบุรุษแห่งนิกายชีอะห์อิสนาอะชะรีในประเทศไทย วันที่ 1 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2529 (เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม).

เอกราช ภูเก็ม. จุฬาราชมนตรีประวัติศาสตร์ผู้นำไทยมุสลิมจาก “สมัยอยุธยา” ถึง “ยุคทักษิณ”. กรุงเทพฯ: พิมพ์ดีการพิมพ์, 2549.

Andaya, Leonard Y. “Ayudhaya and the Persian and Indian Muslim Connection”, Paper presented at An international workshop on Ayudhya and Asia, Core University programe between Thammasart University and Kyoto University, Bangkok, 18-20 December 1955

เว็บไซต์

กระทู้ที่ 516: มุสลิมในธนบุรี. ใน

http://khunnamob.hostignition.com/backup/khunnamob_board/www.khunnamob.org/board/print.php-Category=khunnamob&forum=4&No=516.htm เข้าถึงเมื่อวันที่ 27 สิงหาคม 2553.

“ไทยเชื้อสายจาม” ใน วิกิพีเดียสารานุกรมเสรี เข้าถึงเมื่อวันที่ 27 สิงหาคม 2553.

“สนธิ บุญยรัตกลิน” อ้างถึงใน วิกิพีเดียสารานุกรมเสรี เข้าถึงเมื่อวันที่ 27 สิงหาคม 2553.

“อัครราชรุฬารัตน์” อ้างถึงใน วิกิพีเดียสารานุกรมเสรี เข้าถึงเมื่อวันที่ 27 สิงหาคม 2553.